

Szabó T. Attila

Az Egész Orvosságról való Könyv (1577k) és a Herbárium (1578) üzenetei Colosvartól Kolozsvárig és tovább

(Az „Egészség, betegség és gyógyítás a régi Kolozsvárott. Kolozsvár egészségügy-története a 19. század végéig” című tudományos rendezvényen elhangzott előadás; Kolozsvár, 2021. október 1–2.)

BEVEZETÉS Az előadás két vezérgondolatra épül, és két kérdésre összpontosít.

A vezérgondolatok:

- *Múltunk jövője a jelen* – abból kiindulva, hogy a jelen előadás múltbéli szereplői aligha sejtették, milyen megbecsülést érdekelnek ki majd a jövőben... ami most a mi jelenünk.
- *Küldetés nélkül kudarcra vagyunk ítélve* – abból kiindulva, hogy a mostani előadás minden egykori szereplőjének komoly szaknyelvi küldetéstudata volt.

A kérdések:

- *Általános kérdés:* Milyen kapcsolatban voltak egymással a félezer évvel ezelőtti sárvári, kolozsvári, németújvári és gyulafehérvári orvosi-botanikai könyvek és szerzőik?
- *Részletkérdés:* Mire figyelmeztet az 1583-ban a *Nomenclator*-ban (2) lejegyzett csabaire-legenda, és az ettől független *Herbárium*-ban (5) és *Ars medicá*-ban (13) olvasható sebgyógyító receptek kapcsolata?

Az előadás célja és küldetése áttekinteni a XVI. századi kolozsvári gyógyítási gyakorlat gyökereit, a Kolozsvárhoz közvetve vagy közvetlenül köthető gyógyító könyvek eredetét, és előkészíteni a témában eddig született tanulmányok rendszerezését a kibertérben.

A feldolgozás módszere az adatbázisok mennyiségi és minőségi vizsgálata és – utalás szintjén – a kapcsolatok elemzése, amelynek során négy-öt évszázada „nyoma veszett” személyek között kerestük a szervezőket, tetteseket és haszonélvezőket. Ez a munka valójában „tudománytörténeti kriminalisztika”. A következő felsorolás „eltűnésük” sorrendjében idézi a „bűnösöket”:

Sylvester János	eltűnt 470 éve
Fraxinus Gáspár	eltűnt 458 éve
Melius Péter	eltűnt 449 éve

Lencsés György	eltűnt 428 éve
Beythe András	eltűnt 422 éve
Carolus Clusius	eltűnt 412 éve
Beythe István	eltűnt 409 éve

A feldolgozott anyag az 1500-as évek magyar népi és tudományos gyógyító szakirodalmának egy vonulata, különös tekintettel az alábbi címekre:

<i>Grammatica (De Arborum)</i>	Sylvester 1536/39
<i>Egy sikeres méhdaganat-kezelés</i>	Fraxinus és Lencsés 1550-es évek
<i>Egész Orvosságról való Könyv</i>	Lencsés 1577k.
<i>Herbarium</i>	Melius 1578
<i>Stirpium nomenclator Pannonicus</i>	Clusius és Beythe I., 1583, 1584
<i>Rariorum ... per Pannoniam</i>	Clusius (és Beythe I.) 1583, 1584 Antwerpen
<i>Fíveskönyv</i>	Beythe András 1595
<i>Fungorum in Pannoniis observatorum</i>	Clusius /és Beythe 1601 Antwerpen

EREDMÉNYEK A magyar nyelvű gyógyítás írásbeliségének (sőt a nyomtatott formájának is) első jól adatolt helyszíne Sárvár, Nádasdy Tamásnak, Fogaras-föld grófjának és feleségének, Kanizsai Orsolyának, valamint Sylvester Jánosnak és iskolájának az egykori otthona. A legfontosabb itt talán annak a kiemelése, hogy a hagyományos tudás gyűjtésének programadó kiadványa Sylvester János *Grammatica hungaro-latinája* és annak is a *Fákról* szóló fejezete volt (6). Itt jelent meg az első tömör növényismereti gyűjtésre való felhívás: gyűjtsük össze vidékünk fa- és fűneveit:

„Multae sunt arbores, quarum Hungaria nostra ferax est, multae, quarum non. Tantum autem abest, ut omnium arborum nostro sermone habeamus, ut in nostrae quoque regionis arborum vocabulis laboremus. Quod de arboribus dico, idem de aliis rebus, herbis, lapidibus, gemmis etc. sentiendum. Nec soli nos, sed et aliae gentes, cum quibus (si Celso credimus) et Graeci, ne sit, ut quis ex nostris ob hoc ipsum sibi ipsi displiceat.”

Sylvester János, 1539, Sárvár

Sárvárról indult, Sylvester hatására,

- Melius Juhász Péter, aki könyvének címében is Sylvester felhívását idézi (*Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetéről és hasznairól* 1578).
- Beythe István, a népi növényismeret (*Pannon növénynevek* 1583), valamint fia, András – Melius *Herbáriumát* követve – az orvosbotanika felé (*Füveskönyv*, 1595).
- Minden bizonnyal Sárváron került Szegedi Körös Gáspár hatása alá Váradi Lencsés György az orvoslás – és kimondottan az asszonyok gyógyításának bűvkörébe. Nekik köszönhetők az első európai színvonalú orvosi monográfiáink, az *Ars medica* 1577k.

A *Grammatica hungaro-latina* írója, Sylvester János 1504 körül született Szinerváralján (a mai Romániában) és 1551 után Bécsben halt meg. Nyelvi tudatosságának, az általa megfogalmazott gyűjtési felhívásnak, iskolateremtő elveknek és a gyógyításra is kiterjedő érdeklődésnek jelképes szerepe volt a sárvári tudós kör jövőjének alakulásában. Közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban állt Sárváron és Németújváron korának herbalistáival és gyógyítóival. Neki köszönhető az első nyomtatott magyar orvosi szöveg „az betegségekről, melyekről az Evangéliumban emlékeztet vagyon” (in: *Új Testamentum* 1541).

A második fontos helyszínünk Kolozsvár, ahol Heltai Gáspár nyomdájában kiadták Melius *Herbáriumát* és könyvvé kötötték Lencsés *Egész Orvosságról való Könyvét*.

A kolozsvári *Herbárium* (5) „gyógyító tartalma” a kézikönyv mutatójába foglalt orvosi fogalmak mennyiségével és gyakoriságával jól jellemezhető:

A 14 leggyakoribb, gyógyítással kapcsolatos fogalomra – *sárgaság, fogfájás, hurut, kö, hideglelés, hasfájás, kórság, kígyóharapás, főfájás, dagadás, vízkórság, kosz, Szent Antal tüze, rászt* – összesen 393 adat van a kötetben.

A *rászt* értelmezése Czuczor és Fogarasi (1862–74) szótárában: „fn. tt. *rászt-ot*, harm. szr. *~ja*. Lépdaganat; néha képzelődési betegség. A *rászt* bántja. *Rásztja van...* (Hypochondrium, többes számban: hypochondria). Gyöke és eredeti jelentése szerint talán: *ráz-t*, azaz *ráz-at*, rázkodás, vagyis idegrázat (t. i. a hasban) (3). Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárb*an nincs *rászt*, *rászt* adat (4).

A gyakoriságban ezeket követő 40, gyógyítással kapcsolatos fogalomra 460 adat van; a következő gyakorisági csoportban 46 fogalomra 334 adat, majd az ezt követő 38 fogalomra 248 adat szerepel. Két-két adat van 47 gyógyítófogalomra, végül 123 fogalomra csak egy-egy adat jut. Ez összesen 1652 adat 402 gyógyítással kapcsolatos fogalomra. A szövegben még előforduló, azonban a mutatókban nem szereplő fogalmakkal és adatokkal együtt a teljes fogalomszám félezerre, a teljes adatszám kétezerre becsülhető.

A kolozsvári *Herbárium* újjászületése a XX. században látványos volt: két bukaresti és négy budapesti újrakiadása ismert (ebből egy Bukarestben készült Budapest számára).

Történetünk harmadik fontos helyszíne Németújvár (Güssing, Ausztria), a Batthyányiak fellegvára. Itt adta ki Beythe

András a kolozsvári *Herbárium* mintáját követő *Füveskönyvét* 1595-ben.

Ennek a könyvnek az első tíz szócikkéből (*kékliliom, sárgaliliom, mezei kapor, bécsifű, spikanard, levendula, kapotnyak, moh, sáfrány, örvénygyökér*) több mint 110 orvosi értelemben is használt magyar fogalom került elő. Ezeket a fogalmakat a könyv következő szócikkeiben ezernyi esetben használja Beythe András, többnyire egy adott és a maga korában vélhetőleg közérthető értelemben. Száznál is több esetben fordulnak elő, és így az első tíz leggyakoribb, Beythe által használt orvosi szakszavak közé kerültek a következők: *gyógyít* 445 esetben fordul elő a szövegben, a *raszt* 226-szor, 172-szer a *fájás*, 156-szor a *vér*, 152-szer a *dagad/ás*, 144-szer az, hogy valami *melegítő* vagy *szárazító* hatású, 142-szer a *szem*, 133-szor a *seb*, és 132-szer a *sár* és származékaik. Tehát csak az első tíz gyógynövény leírása során 110 orvosi fogalmat használt Beythe, és ezek még 1712-szer fordulnak elő a kötetben. És akkor még nem beszéltünk azokról a fogalmakról, amelyek csak a kötet további növényleírásaiban bukkannak fel (10).

Témánk szempontjából azonban a legfontosabb helyszín Gyulafehérvár. A hely szellemét az 1100-as években alapozott hatalmas székesegyház idézi. Lencsés György, a Báthoriak „pénzügyminisztere” ennek a jövőbe tekintő épületnek a szomszédságában írhatta az 1550-es évek második felében az *Egész Orvosságról való Könyvét*. Az *Egész Orvosságról való Könyv* azaz *Ars Medica* Sárvár, Gyulafehérvár és Kolozsvár közös üzenete.

A monográfia hat könyvében 694 fólión, közel 1400 cím alatt van rendszerve az 1500-as évek teljes magyar orvosi ismeretanyaga: 540 tudományos (görög-latin) és ugyanannyi magyar orvosi fogalom került a könyv mutatójába. 4646 recept maradt fenn itt Lencsés saját kézírásával, és mintegy félezer recept van még mások írásával a különböző későbbi másolatokban és kiegészítésekben. Ezek közül a kiegészítések közül örzi az egyik az első ismert román orvos, Simion Stoyka (Stoica) nevét, ami bizonyára névalírása is. Mivel Lencsés egy-egy receptjében öt-tíz gyógynövény is szerepel, ezért kerekítve és 5000 receptre számolva a műben legalább 25 000 régi gyógyító adat van, nem beszélve a számtalan lehetséges kombinációról. A monográfia szókincse több mint 21 000 magyar szó és szószármazék.

A hiányos nyomdai kéziratot 1577-ben a kolozsvári Heltai nyomda kötötte könyvvé egy példányban. Erről a könyvről a századok folyamán két ismert kézirat másolat is készült. Az eredeti kéziratnak 1943-ban Kolozsvárott kiadták egy betűhű nyomtatott változatát (14). 1990 és 2000 között az ismert hiányos példányokból – egy „nyomdai kézirat” és két későbbi másolat – szerencsésen elkészült egy „tartalmi rekonstrukció” a XX. századi magyar helyesíráshoz közelítő átírással (Szabó, kéziratban). 2000-ben kiadtuk a CD-ROM változatot (12) az orvosi szövegekkel és a rekonstruált *Ars medica* digitális adatbázisával (12).

A CSABAÍRE MINT PÉLDA AZ 1570-ES ÉVEK GYÓGYÍTÁSI GYAKORLATÁRA Végezetül következzen a „részletkérdés”: Mire figyelmeztet az 1583-ban a *Nomenclatorban* lejegyzett csabaíre-legenda, és az ettől független *Herbáriumban* (1578)

és *Ars medicában* (1577k) olvasható sebgyógyító receptek üzenete?

A kolozsvári *Herbárium* és az *Egész Orvosságról való Könyv* olyan recepteket is megőrzött, melyek a *Nomenclatorban* lejegyzett évezredes *Csabaire-legenda* gyógyítási gyakorlatát tényszerűen is rögzítik. Ebben az előadásban csak ezt az egyetlen példát és az ehhez kapcsolódó recepteket villantom fel.

A LEGENDA

A csabaire példája a magyar népi növényismeret és gyógyító hagyományok három „fellegvárát” – Németújvárt, Gyulafehérvárt és Kolozsvárt – kapcsolja össze térben. Időben pedig egy évezredes gyógyítási legendát köt össze a félezer évvel ezelőtti magyar gyógyítási gyakorlattal, de itt és most a jelen és jövővel is. A példa „politikailag” is fontos, hiszen a szó legszorosabb értelmében vett legsérülékenyebb embercsoportra, a harctéri sebesülteknek a gyógyítására vonatkozik.

A botanikai legendát Németújvár őrizte meg, ahol Sylvester János növénynévgyűjtő felhívását európai léptékben valószínűsítették meg Beythe István és a flamand Carolus Clusius 1583-ban. Ők adták ki először a *Stirpium nomenclator Pannonicum*-t, amelynek azóta több európai kiadása is megjelent (2, 7).

A legendát a *Pannon növénynév-jegyzék* 77. tétele őrzi:

„Csabaire, Emplastrum Csabae [...] azt tartják, hogy ezt használta Csaba király, Attila király kisebbik fia [...] amikor Magyarországon az általános háborúskodás beháborúvá vált [...] Ennek a harcnak majdnem minden magyar áldozatul esett, csak 15 000 férfi túlélő maradt, azok is majd mind sebesültek, akiket – úgy mondják – evvel a fűvel gyógyítottak...”

Erre a legendára a történészek, nyelvészek és botanikusok is többnyire csak legyintenek. A történészek azért, mert hiszen hol volt Attila halálakor Magyarország, hol voltak még a magyarok? A nyelvészek és a botanikusok pedig azért nem veszik ezt komolyan, mert sok a növénynevek körüli bizonytalanság.

Bár a csabaire hivatalos magyar neve ma is *csabaire-vérfű* (ez a *Sanguisorba minor*), de az orvosi *vérfű* (*Sanguisorba officinalis*) hivatalosan ma *őszi vérfű*. A legendában még szereplő növénynevek közül a *Saxifraga* magyarul ma *kőtörőfű*, és az itt még számba vehető *Pimpinella* (*saxifraga*) magyar neve ma *hasznos földitömjén*. A *Pimpinella germanica* (Vill. ex Spreng.) név növénytanilag értelmezhetetlen.

MIT MONDANAK A GYÓGYÍTÓ IRATOK?

Egészen más a helyzet, ha a XVI. századi magyar gyógy-növényismeret felől nézzük a kérdést. A csabaire 500 éve még közismert növény lehetett a herbalisták számára.

A *Herbáriumban* Meliusnál a csabaire gyakran éppenséggel összehasonlítási alapként szerepel, segítségként más, kevésbé közismert növények azonosításához. A *Herbárium* öt csabaíret említő receptjéből idézzünk itt kettőt:

De Centaureo Maiore Latinul: Centuarium, Rapontica, Magyarul: Nagy raponc, nagy ezeraranyú [...] Ha ezt [...] Daucussal, azaz Pimpinellával, azaz a Csaba írével, avagy Saxifragával együtt borban főzzed [...] minden betegséget hamarabb meggyógyít... (5a)

Vedd az házi és kerti mentát, két-két uncziát [...] végy levesticum magot, daucusmagot, azaz Pimpinella-, Csaba íremagot, végy cyprust öt-öt drachmát [...] végy aszúszölőt, a magvát kihánd, fél fontot. Végy tiszta mézet, két fontot, végy vizet, amennyi elég, főzd meg ezeket jó vízben együtt, ezt igyad gyakran egy kevés nádmézzel: Ez rasztot gyógyít, meglágyít, nem emésztő hideg gyomrot gyógyít, régi turhát, hurutot gyógyít az vénekben... (5b)

Igazán izgalmassá a csabaire-receptek az *Egész Orvosságról való Könyvében* válnak. Lencsés 12 csabaire-adatából is csak két példát idézek:

Tüdősebek gyógyítása:

Galbanumot, szerecsendiót virágostól, székfűvet, csabaíret, tömjént, faolajt, anisumot, citvartot, rutát, zsályát, 1-1 uncziát, köménymagot, nádmézet, aloe sepaticut, 3-3 uncziát, ezeket tőrd porrá, és elegyítsd mind össze őket, ebből reggel és este is, az mit három ujjaddal felvehetsz, egyél meg, mert az embernek tüdejét, máját, veséjét meggyógyítja, szívről az nyilallást eltágítja, kórságtól megszabadít, és minden hitvány vért kitisztít (Lencsés 1577k, Emberi testnek betegségről való orvosságok / Tüdőnek sebesüléséről / Aszúkórságról Tabes, Phtisis; I. 112a, 1103. recept).

És végül a kétségtelenül a legérdekesebb recept, a Sebesülteknek való ital:

Fekete ürömnnek gyökerét, Csabaíret, székfűvet, ötlevelű fűvet, violát, köröntőfűvet, deákul parietaria neve, vörös káposztát, vörös felső fűrt kendernek, ez többi mind egy marok legyen, de az kender három marok, ezeket forrald meg vízben úgy, hogy fele elapadjon, szűrd meg azután, és az mennyi az lev(e), tégy harmadrészenyi mézet hozzá, azzal is forrald össze, és ismét szűrd meg, ez legyen az itala a sebesülteknek (Lencsés 1577k., Fegyver avagy egyéb mia lett sebekről / Sebek gyógyításáról / Sebeseknek való ital; V. 13b, 4178. recept.)

Válaszra vár a kérdés: A világirodalomban vajon hány olyan gyógyító legenda van, amelyikhez ilyen jól illeszkedik, de a legendától független részletes orvosi recept is tartozik?

ÖSSZEFOGLALÁS A magyar népi növényismereti gyűjtést Sylvester János kezdeményezte 1536-ban. Követői, a „sárvári-németújvári doktori iskola” tagjai ott állnak az európai etnobiológia (etnobotanika, etnofarmakológia, etnomikológia) első tájmonográfiái – az 1583-ban megjelent *Stirpium nomenclator*, az 1601-es *Fungorum in Pannoniis* stb. – mögött. A szerzők – Sylvester János, Melius Péter, Lencsés György, Beythe István és András – anyanyelvi küldetéstudata vitathatatlan. Az általuk művelt magyar élettudományi „szaknyelv” gyökere már a reneszánsz és reformáció talajába fúródó népi növény-, állat- és emberismeret. A gyógyítás tudománya magyarul Sárváron, Németújváron, Kolozsváron és Gyulafehérváron az orvosbotanikával indult.

IRODALOM

1. Bősze Péter, Szabó T. Attila *A magyar szakírás születése – A Sárvári Doktori Iskola és Sylvester János* MONy 2021;1:22–4.
2. Clusius C., B(eythe) St. *Stirpium nomenclator Pannonicus* Németújvár 1583.
3. Czuczor–Fogarasi *A magyar nyelv szótára* <https://adt.arcanum.com/hu/collection/CzuczorFogarasi/>.
4. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XI. kötet 1. rész http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/emszt_11_01.pdf#page=62.
5. Melius (Horhi) Péter *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* Colosvar 1578:67(a), 104(b).
6. Sylvester János *Grammatica hungaro-latina* Sárvár-újsziget 1536/39.
7. Szabó T. Attila (szerk.) *The Beginnings of Pannonian Ethnobotany: Stirpium nomenclator Pannonicus* BioTár, Collecta Clusiana 2., Szombathely, 1992:1–144.
8. Szabó T. Attila *450 éve hunyt el Szegedi Kőrös Gáspár (1525k. – 1563), az első dokumentáltan sikeres magyar méhdaganat-kezelő orvos* MONy 2013;1:36–42.
9. Szabó T. Attila *Melius Juhász Péter és a kolozsvári Herbárium*. In Bősze, Kapronczay, Keszler (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*. Budapest, Medicina 2021. (megjelenés alatt)
10. Szabó T. Attila *Beythe András és a Fíveskönyv* In Bősze, Kapronczay, Keszler (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*. Budapest, Medicina 2021. (megjelenés alatt)
11. Szabó T. Attila *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész Orvosságról való Könyv azaz Ars Medica* In Bősze, Kapronczay, Keszler (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*. Budapest, Medicina 2021. (megjelenés alatt)
12. Szabó T. Attila, Biró Zsolt *Ars Medica Electronica* CD-ROM (szöveg, adatbázis; digitális rekonstrukció) Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém 2000, BioTár Electronic, Gramma 3. (2. kiadás 2016, Gramma 3.1A9)
13. Váradi Lencsés György *Egész Orvosságról való Könyv azaz Ars Medica* 1577. (Nyomdai kézirat, in Teleki Téka, Marosvásárhely)
14. Varjas B. (szerk.) *XVI. századi magyar orvosi könyv* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943:1–656.

SíbotSéta

Két szép botot kaptam egy éve.
Ki sem bontottam azóta sem.
„Nordic walking” ez volt ráírva,
s én ezt a két szót nem szeretem.

Jó ötven év már Kolozsvárott
láttam egy éjjel északi fényt.
Jobb annak, ki ilyet már sokat látott?
A „nordic” jelent-é nyelvi erényt?

Most olvastam Nyáry Szabó Lászlót
(jó lap ez a *Magyar Orvosi Nyelv*).
Váltószavakként ő azt ajánlja:
Síbottal sétál, ki két bottal baktat!
Ráhangolódtem én erre ma már.

A botjaimat kicsomagoltam.
„Forrott, tüzelt az ötlet”
Indult a *síbotséta*!
Egy alkalomból öt lett.

Immár nem nyelvi kérdés.
Sísétabot kezemben.
Ezentúl minden este
sísétálok! Rendben?

Szabó T. Attila